

Л. Ф. Дорошина

Національний фармацевтичний університет, м. Харків

Вербалізація етнокультурного архетипу верх у літературних творах О. Довженка

Дорошина Л. Ф. Вербалізація етнокультурного архетипу верх у літературних творах О. Довженка. У статті досліджується архетип як багатоаспектне явище, аналізуються витoki та розвиток цього поняття. Розглядається етнокультурний архетип верх як один з елементів українського простору. Здійснюється аналіз мовних засобів характеристики архетипових образів неба, місяця, зірки, зорі в системі етнокультурного архетипу верх у літературних творах О. Довженка. Фактичним матеріалом дослідження є мова кіноповістей «Земля», «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ».

Ключові слова: *архетип, етнокультурний архетип, архетиповий образ.*

Дорошина Л. Ф. Вербализация этнокультурного архетипа верх в литературных произведениях А. Довженко. В статье исследуется архетип как многоаспектное явление, анализируются истоки и развитие этого понятия. Рассматривается этнокультурный архетип верх как один из элементов украинского пространства. Проводится анализ языковых средств характеристики архетипических образов неба, луны, звезды, зори в системе этнокультурного архетипа верх в литературных произведениях А. Довженко. Фактическим материалом исследования является анализ языка киноповестей «Земля», «Зачарованная Десна», «Повесть пламенных лет».

Ключевые слова: *архетип, этнокультурный архетип, архетипический образ.*

Doroshyna L. F. Verbalization of ethnocultural archetype upper part in O. Dovzhenko literary works. The article deals with the conception of archetype as multiaspect phenomenon; origin and development of this idea are analyzed. The author investigates ethnocultural archetype of upper part as an element of the Ukrainian space. Linguistic means of characteristics of archetypal images of the Sky, the Moon, Star, and Dawn in the system of ethnocultural archetype upper part in the works of O. Dovzhenko are analyzed. The fact material of the investigation is language of the cinema-stories «Earth», «The Charmed Desna», and of «The Novel of Fiery Years».

Key words: *archetype, the cultural archetype, archetypal image.*

Дослідження мови творів письменників під кутом зору архетипових явищ української культури має важливе значення як для характеристики мовного світу цих авторів, так і витоків культурних джерел українського народу. Проте, слід зауважити, що проблема архетипу є достатньо розробленою в психологічній теорії, філософії культури, літературознавстві, тоді як у мовознавстві, незважаючи на велике розмаїття міркувань, учень, концепцій, це питання залишається перспективним для досліджень. Тому на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки актуальним є питання про архетип як багатоаспектне явище.

Серед спеціальних робіт, присвячених природі архетипу, варто виділити праці філософів А. Некити, А. Поцелуйка, В. Ятченка; літературознавців С. Аверинцева, Г. Бійчук, Н. Зборовської, Н. Марцинкевич, Є. Мелетинського, В. Міріманова, В. Топорова; мовознавців С. Єрмоленко, В. Жайворонка, В. Кононенка, С. Кримського, Л. Мацько, А. Мойсієнка, О. Селіванової, а також лінгвістичні наукові розвідки Т. Данилової, П. Донець, Г. Кудрі, Н. Лисенко, В. Маринчака, М. Моклиці, О. Олійникової, Л. Піхтовнікової, С. Помирчі, Т. Суханової, що з'явилися останнім часом.

Зміст поняття «архетип» набував різного значення у філософських поглядах давньогрецького філософа Платона, у середньовічного мислителя Августина Блаженного, у німецьких філософів І. Канта та А. Шопенгауера, у видатного психіатра З. Фрейда. Але найглибше розробили це поняття швейцарський психоаналітик і філософ культури К.-Г. Юнг та його послідовники. Архетипом вони називали явище сфери колективного несвідомого. На думку К.-Г. Юнга, колективне несвідоме як певна загальна підвалина психіки, що є ідентичною для всіх людей, виявляється в первісних формах та образах, однаково притаманних цілим народам та епохам.

К.-Г. Юнг поділяє архетипи на психологічні та культурні. Психологічні архетипи, як зазначає вчений, виходять із пам'яті народу і є універсальними. До них належать архетипи Великої Матері,

Вічної Дитини, Старого Мудреця, Діви, Звіра, Духу, Переродження (Трансформації), Священного Шлюбу (Ієрогамосу) тощо. Особливе значення мають архетипи структури особистості – Персона, Тінь, Аніма, Анімус і Самість.

Культурні архетипи – Трійця, Життя, Смерть, Герой, Вічний Мандрівник – виражають етичну своєрідність ментальності [8:451–453].

Культурні архетипи – це базисні елементи культури, що формують константні моделі духовного життя. Формування культурних архетипів відбувається на рівні культури всього людства та культури великих історичних спільностей у процесі систематизації і схематизації культурного досвіду.

Культурні архетипи поділяються на універсальні культурні архетипи, які втілили загальні базисні структури людського існування та етнічні культурні архетипи (етнокультурні архетипи), які є константами національної духовності, що виражають та закріплюють основоположні властивості етносу як культурної цілості. У кожній національній культурі домінують власні етнокультурні архетипи, які істотно визначають особливості світобачення, характеру, художньої творчості та історичної долі народу [6:38–39].

Однією з галузей прояву архетипів є художня творчість, головним джерелом якої є символічні фантазії. З давніх-давен поети, драматурги, музиканти, скульптори черпали натхнення з несвідомого, створюючи величні образи архетипової природи. Індивідуальний досвід митця часто накладається на архетипи, які він суб'єктивно інтерпретує у власних творах. «Архетипи, – стверджує Г. Бійчук, – містять у собі інформацію про духовно-культурне начало, яке зберігається в генетичній національній пам'яті народу і поширюється у світовій культурі» [1:12].

Одним із яскравих носіїв і виразників українського менталітету є О. Довженко. Творчість цього письменника протягом останніх десятиріч стала предметом багатьох досліджень у кінознавстві, літературознавстві, мовознавстві. Однак з погляду лінгвопоетики його кіноповісті вивчені недостатньо, хоч мовна палітра письменника дуже багата й така живописна, як і його фільми. Питання мовної характеристики етнокультурних архетипів у творах О. Довженка до сьогодні не було предметом дослідження, тож тема пропонованої статті є **актуальною**.

Метою нашої статті є розгляд архетипових образів неба, місяця, зірки, зорі в системі етнокультурного архетипу *верх*, а також аналіз мовних засобів, що виражають ті ознаки, які характеризують ці образи.

Етнокультурні архетипи *верх* і *низ* є однією з головних семантичних опозицій народних уявлень про світ.

У творах О. Довженка етнокультурний архетип *верх* реалізується через архетипові образи неба, місяця, зірок, зорі. Ці космічні субстанції існують нерозривно й перебувають у локальній суміжності із небом. Вони тісно між собою пов'язані, тому ми будемо розглядати їх як невід'ємні складові етнокультурного архетипу *верх*.

Небо

За давніми уявленнями, небо вважалося місцем перебування Бога та ангелів. На думку предків, небо було багатоярусним (до 8 сфер). Розрізняли небо *повітряне* – простір від землі до тверді, тобто місце, де царюють птахи, де відбуваються повітряні явища і знамення. І небо *вишнє* – там, де знаходиться престол Божий і де Бог показує свою велич і славу ангелам та угодникам своїм.

Предки боготворили небо, вважаючи його «нетлінною ризою Господньою», а також вічним царством, з якого ллються сонячні промені, світять Місяць і зірки, падає животворний дощ.

Небо також уявлялося горою. Ця міфічна гора, що часто згадується в переказах, називається склянною або кришталевою.

Світло-голубе, яскраве небо, вважалося, знаходиться або за дощовими хмарами, або за дощовим морем; щоб досягнути царства Сонця, Місяця і зірок, треба перепливати повітряні води. Тобто, небо уявлялося островом, оточеним з усіх боків водами [2:331].

За «Новим тлумачним словником української мови», небо – *видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола* [7, II:821]. О. Довженко, змальовуючи у своїх творах образ неба, розкриває притаманні йому архетипові ознаки, тому не обмежується лише зафіксованим у словнику значенням. Автор розширює межі значення цього образу за рахунок словосполучень *від землі до неба*, *від землі до зірок*, *синій простір*, апелюючи до давнього традиційного уявлення українців *від землі до тверді*. Це дозволяє йому глибше розкрити образ неба, підкреслити його безмежність і всеоб'ємність:

...і мряка стала стіною **від землі до неба**... [5:288];

... і стільки злагоди розкрилось у всьому **від землі до зірок**... [4:128].

Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину **в синьому просторі** [3:71].

Безмежність небесного простору також підкреслюють іменники *високість, далечінь, всесвіт*, які автор супроводжує описовими епітетами *блакитна, срібносяйна, небесна, зоряний*. Ці епітети містять емоційне навантаження і характеризують або чисте безхмарне небо (*блакитна високість*):

В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки [4:134];

або зоряне небо (*срібносяйна небесна далечінь, зоряний всесвіт*):

дивились широко розплющеними очима в **срібносяйну небесну далечінь** [4:125];

Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і **зоряний всесвіт** повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий [3:64].

О. Довженко оспівує нічне зоряне небо, тому й серед ознак, якими він його наділяє, частотним виступає традиційний епітет *зоряне*:

Стара піч вже не гріла. Вона стояла біла, під **зоряним** зимовим небом, неначе вві сні... [5:272].

Вона дивилась на **зоряне** небо... [5:312].

Любив <...> дивитися, лежачи, на **зоряне** небо [3:48].

Вода тиха, небо **зоряне**... [3:71];

...то не повний місяць з **зоряного** неба усвітив у хату... [3:67].

Характеризуючи нічне небо, письменник уживає прикметники на позначення кольору *синій і темний* (у значенні *близький до чорного*):

На **синьому** небі спалахнули зорі [4:125];

...а в **синім** небі Чумацький Шлях показує дорогу [3:64].

Холодні зірки мерехтіли в **темному** небі... [5:273];

а також прикметники *глухе, беззоряне*, що виступають контекстуальними синонімами до прикметника *темний*:

Чорні хмари вгорнули всесвіт, і мряка стала стіною від землі до неба – **глухого, беззоряного**» [5:288].

Прикметники з часовою семою характеризують небо на межі дня й ночі – *вечірнє*, а також відносно пори року – *зимове, весняне*:

Ідеш отак у доброму косарським товаристві і бачиш, ідучи, й **вечірнє** небо, і ясну зорю... [4:112].

Стара піч вже не гріла. Вона стояла біла, під зоряним **зимовим** небом, неначе вві сні... [5:272].

У **весняному** небі рокотали літаки [5:288].

Місяць

Місяць зберігає в народній свідомості залишки давніх уявлень про нього як про «Божу силу», що визначає життя і смерть людини. Здавна до місяця зверталися з проханнями допомогти в коханні, подолати хвороби, відвернути біду.

З плином часу уявлення людей про місяць змінюються: його стали шанувати як нічне Боже Око. Він був паном-володарем у своєму зоряному царстві. Предки вважали місяць «побоженьком», небесним чоловіком, своїм прапрадідом. Культ місяця проіснував з IV тис. до н. е. до XII ст. н. е. [2:305].

О. Довженко слово *місяць* уживає в значенні *найближче до Землі небесне тіло, супутник Землі, що світить відображенням сонячним світлом* [7, II:653].

Образ місяця письменник наділяє традиційними характеристиками – дієсловом *усвітив*, що висловлює фізичну дію; епітетом *повний*, що характеризує форму місяця в одній із фаз (коли із Землі видно весь його освітлений Сонцем диск); дієслівною метафорою *сміється*, що підкреслює певні давні уявлення слов'ян про місяць як живу істоту:

Я зирк у вікно: то не **повний** місяць з зоряного неба **усвітив** у хату перед Новим роком [3:67].

Дивлюсь у воду – місяць у воді **сміється** [3:71].

Надзвичайним ліризмом і поетичністю вирізняється асоціація місяця з рогами волів у контексті:

На подвір'ях і в кошарах ремигали лежма воли, підвівши голови й тримаючи місяць на нерухомих блискучих рогах [4:126].

Ця асоціація виникла при зіставленні форми неповного місяця з формою волячих рогів, які утворюють щось на зразок півкола і нагадують молодик. Адже людина, яка перебуває на Землі, спостерігає в певних фазах розвитку місяця ілюзорне утворення гострих кінців («рогів»), тому й

виникає традиційна образна паралель *молодик – рогата істота*. Епітети *блискучі, нерухомі* підкреслюють цю подібність:

тримали місяць на **нерухомих блискучих** рогах [4:126].

Таким чином, відбиття прадавніх хліборобських культів спостерігаємо в перенесенні «земного» на небо. Письменник поетизує народний побут через волів – давнього українського помічника, а саме через їх роги.

Місяць є незмінним атрибутом ночі. О. Довженко наводить ціле коло образів, що називають прояви нічного пейзажу – місячне світло, ніч, запахи, звуки. Серед оцінних суміжних явищ, які відносяться до ночі, автор окремо виділяє місячне світло. Світло, що випромінюється місяцем, сприймається зором і робить видимим навколишнє. Проте це світло є своєрідним, відмінним від денного, і залежно від стану неба (хмарне/безхмарне) може бути яскравим або темним.

О. Довженко для зображення рівного, яскравого місячного світла використовує синонімічну лексему *сйиво*, для темного – уживає синонім *повінь*. Отже, смислове навантаження синонімічного ряду *місячне світло – місячне сйиво* автор посилює за рахунок образного синонімічного сполучення *місячна повінь*:

Попід білими хатами на лавках і колодах, залиті дивним **місячним світлом** <...> нерухомо сиділи чисті дівчата з парубками... [4:125].

Упав він просто з танцю на дорогу – в смерть. Легкий порошок знявся над його трупом у **місячному сйіві** [4:129].

Ось він іде по дорозі крізь **місячну повінь** [4:127].

Синонімічні лексеми *світло, сйиво, повінь* О. Довженко супроводжує не тільки характеристикою *місячне*, а й описовими епітетами *срібне, сріблясте*:

Дивлюсь на чарівний, залитий **срібним світлом** берег: „Явися на березі лев”, – появляється лев [3:71–72].

Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у **сріблястому сйіві**... [4:127].

Ми вже зазначали, що місячне світло є своєрідним, відмінним від денного, тому О. Довженко виділяє його оцінний аспект і характеризує епітетом *дивне*:

залиті **дивним місячним світлом**... [4:125].

Усе навколишнє здається невідомим, таємничим, надзвичайним. Слова *незнайомі, узагальнений, окреме*, сполуки *нічний вигляд, таємне життя* підкреслюють цю особливість:

...яблуні, верби, клуня, горшки на тину, старий в'яз – всі речі стали **незнайомими**, набравши зовсім іншого **узагальненого нічного вигляду** і почавши жити якимсь окремим **таємним життям** [4:126].

В іншому контексті ознак чарівності, казковості надає семантично навантажений епітет *чарівний*:

Дивлюсь на **чарівний**, залитий **срібним світлом** берег: „Явися на березі лев”, – появляється лев [3:71–72].

Образи ночі і місяця (як і ночі і зірок) становлять неподільну часово-простірну сполуку. У творах О. Довженка ніч – це не лише часовий проміжок між вечором і ранком. Це час, коли відбуваються життєтворчі процеси. Автор наділяє ніч епітетом *животворяща*, який несе позитивний відтінок і пов'язаний із східнослов'янськими прагненнями до складних слів:

Все росте, все рухається під синім покривом **животворящої** ночі, немов поспішаючи швидше вирости за ніч, поки все спить... [4:127].

Чарівну силу ночі письменник підкреслює метафоричними дієсловами, що передають процес росту (*росте, рухається, довшіє*) і процес досягання (*наливається, шаріють*), звуки, що супроводжують її животворяще начало, характеризує епітетами *особливі, нерозпізнані*:

Тихо навколо й не тихо. Все сповнене **особливих, нерозпізнаних** звуків. Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у сріблястому сйіві, здається, ніби чути, як **росте** трава, огірки, як десь у таємничій паркій томі **довшіє** огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин, як **наливаються** червоним соком вишні, **шаріють** груші [4:127].

Все **росте**, все **рухається**... [4:127].

Картина літньої ночі доповнена запахами, для передачі яких письменник використовує як флоролексеми *квіти, плоди, листя, соняшники, тютюн, гречка*, так і лексеми, що позначають фізичні явища (*роса*) та механічні процеси (*пил*):

Пахне нічними **квітами** земля, пахне **плодами**, й **листя**м, і медом **соняшників**, і медом **тютюну**, і медом **гречки**. Все довкола пахне, навіть **пил** на дорозі і навіть **роса** [4:127].

Серед інших характеристик, якими О. Довженко наділяє ніч, виступають епітети *темна, осіння, тиха, українська*:

Була **темна** ніч, одна з багатьох **осінніх** ночей, сповнених воєнних див і грізного солдатського щастя [5:279].

Настала **тиха українська** ніч [4:125].

У контексті:

А за вишнею **в прозорій синяві** ночі далеко внизу мерехтіла, танучи у п'їтмі, могутня дніпрова повідь [5:311]

оригінальним є використання О. Довженком словосполучки *прозора синява ночі*. Тобто, просторове розташування ночі письменник факультативно переносить до позиції верху (неба) і наділяє багатьма його конотаціями, що знаходить своє поширення в розгорнутій метафорі *під синім покривом животворящої ночі*:

Все росте, все рухається **під синім покривом** животворящої ночі... [4:127].

Зоря

У художньому світі О. Довженка при зображенні українського простору значне місце посідають зорі, які оспівувалися багатьма поетами.

«Новий тлумачний словник української мови» містить 8 значень слова *зоря*. О. Довженко вживає це слово в двох значеннях: 1. Зоря – *те саме, що зірка*. 2. Зоря – *яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця*. [7, II:171].

Зорі (зірки) – у народному уявленні – це ангели, які сидять на сходинках неба із запаленими свічками в руках. У кожної людини є свій ангел-охоронець, який пильнує із зоряного царства за душею. Зорі – діти Сонця і Місяця, як про те співається в давніх колядках, і кожна з них має вплив на людину. У деяких місцевостях зорі вважали душами померлих, які визначалися на землі добрим, безгрішним життям, а також дітей, які померли маленькими, не встигнувши нагрішити.

Зірки порівнювалися з людськими очима. «Не тільки небесні світила, а й сама блискавка здавалася давнім людям зрячою. Блимаючи зірничі уподібнювалися моргливому оку, яке то гляне, то закрийся повіками» [2:203].

Ми вже зазначали, що місяць, зорі (зірки) й зоря перебувають у локальній суміжності з небом. У творах О. Довженка суміжність неба і зірок відзначається значною частотністю:

На синьому небі спалахнули зорі [4:125].

Холодні **зірки мерехтіли** в синьому небі... [5:273].

Котилася ясна зоря з неба... [4:111].

Гляну на небо: „Зірко покотися”... [3:71–72].

Письменник слово *зорі (зірки)* або взагалі не супроводжує художніми тропами:

Часом я засинав ще до вечері, дивлячись **на зорі**, або на Десну, або на вогонь, де варилася каша [3:67].

Ось він іде сам-один між городів **під зорями** [4:127].

На синьому небі спалахнули **зорі** [4:125];

або супроводжує описовими епітетами *ясна, холодні (ясна зоря, холодні зірки)* та метафоричними дієсловами *котиться, упала, спалахнули, мерехтіли*:

Котилася ясна зоря з неба / Та й **упала** додолу... [4:111];

спалахнули зорі [4:125];

зірки **мерехтіли** [5:273].

Архетиповий образ *зорі (зірки)* автор розкриває також через відображення сузір'я – Чумацький Шлях. Наші предки вважали Чумацький Шлях і Божою дорогою, якою Всевишній ходить або їздить на колісниці; і дорогою, що вказує птахам шлях у вирій; і дорогою, яка веде душі померлих на небо; і дорогою, одна половина якої (до перетину посередині) веде в рай, а друга – в пекло [2:595–596].

У творах О. Довженка Чумацький Шлях відповідає давнім народним уявленням. Письменник наділяє цей образ епітетом *нескінченний*, зіставляє з двома велетенськими кривими коліями, супроводжує метафорами *протягався, показує*:

Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі **Чумацький Шлях** показує дорогу [3:64];

...нескінченний Чумацький Шлях протягався у вічність двома велетенськими кривими коліями [5:273].

Слово *зоря* у творах О. Довженка вживається також у значенні *яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця* [7, II:171].

Зоря – найпрекрасніша богиня багатьох народів Східного Середземномор'я. Зоря – вістунка наповненого величезним містичним змістом моменту народження тріади астральних богів: Місяця, Сонця і Зорі. Вона має цілу низку народних назв: Вечірня Зоря, Вечорова, Вечорниця, Рання, Світова Зірниця, Зоряниця, Денниця.

Згідно з іншими уявленнями, Зоря – це гарна молода панна, яка живе там, де сходить Сонце; вона асоціюється з появою роси і небесної вологи [2:203].

О. Довженко слово *зоря* вживає з традиційним народним епітетом *ясна*:

Мовчки, без жодного крику дивилася покинута дівчина на свого милого, якого так соромилась удень, чекаючи на тихий вечір, на **ясну** зорю... [4:130].

Ідеш отак у доброму косарськiм товариствi і бачиш, ідучи, й вечірнє небо, і **ясну** зорю, і її з грабельками на округлому плечі [4:112].

Таким чином, етнокультурний архетип *верх* є одним із яскравих елементів у характеристиці українського простору й реалізується через архетипові образи неба, місяця, зірки, зорі. Лексика і тропіка, яку використовує О. Довженко для репрезентації етнокультурного архетипу *верх*, виражають народнопоетичне уявлення і разом із тим виявляють елементи асоціативного мислення, емоційного сприймання. Змальовуючи архетипові образи неба, місяця, зірки, зорі, письменник майстерно переплітає етнокультурні, традиційні та новаторські характеристики.

Етнокультурний архетип *верх* у кіноповістях О. Довженка перебуває в системі інших етнокультурних архетипів українського простору, які й мають досліджуватися далі.

Література

1. Бійчук Г. Актуалізація архетипів національного підсвідомого засобами художнього слова / Г. Бійчук // Дивослово. — 2005. — № 10. — С. 12—18.
2. Войнович В. Українська міфологія / В. Войнович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
3. Довженко О. П. Зачарована Десна / О. П. Довженко // Твори : в 5 т. Т. 1 / О. П. Довженко. — К. : Дніпро, 1983. — С. 36—81.
4. Довженко О. П. Земля / О. П. Довженко // Твори : в 5 т. Т. 1 / О. П. Довженко. — К. : Дніпро, 1983. — С. 108—135.
5. Довженко О. П. Повість полум'яних літ / О. П. Довженко // Кіноповісті. Оповідання / О. П. Довженко. — К. : Дніпро, 1986. — С. 249—342.
6. Культурология. XX век. Энциклопедия: в 2 т. / [гл. ред., сост. С. Я. Левит]. — СПб. : Университетская книга, 1998. — Т. 1. — 1998. — 447 с.
7. Новый тлумачний словник української мови / [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко] : у 4 т. — К. : Аконт, 2001. — [Нові словники]. — Т. 2. — 2001. — 912 с.
8. Юнг К.-Г. Человек и его символы. — СПб. : Б.С.К., 1996. — 454 с.